

M.J.H. du Plessis

LATYN EN DIE EENHEID EN VERSKEIDENHEID VAN DIE ROMAANSE TALE

Met die afsterwe van die biskop van Avignon in 561 het die koning van die Franke, Clotharius die eerste, die vakante pos aan 'n Paryse priester aangebied. Laasgenoemde het die aanbod egter vriendelik maar ferm van die hand gewys. As rede het hy sy onkunde en veral sy gebrekkige kennis van korrekte Latyn aangevoer, waar hy in Avignon verplig sou wees om onder geleerdes te beweeg wat 'n suiwerder vorm van Latyn sou praat. Hierdie anekdote wat vir ons vertel word deur Gregorius van Tours in sy *Geskiedenis van die Franke* dui reeds op die duidelik waarneembare verskil in die kultuur en taal in die Suidelike en Noordelike dele van die sesde eeuse Gallië (Gregorius Turonensis, 1951:6.9).

In sy *Miraculi Sancti Martini* (Gregorius Turonensis, 1885: *De Virtutibus Sancti Martini* 2) vertel dieselfde biskop Gregorius van 'n insident wat plaasgevind het tydens sy herstel na 'n lang siekbed. Om verdere uitputting te voorkom, het hy een van die priesters gevra om voor te gaan by die viering van die Heilige Mis. Maar toe hierdie priester hom probeer verstaanbaar maak in 'n baie onsuivere Latyn (*rustice*), het sy manier van praat hom gou die spot en ongenadige kritiek van die ander priesters op die hals gehaal. "Dit sou beter wees as hy liever wou stilbly as om op so 'n ongekultiveerde wyse te praat" (*Melius fuisset tacere quam sic inculte loqui*). Maar in 'n nagtelike visioen verskyn daar 'n engel aan die Biskop Gregorius wat hom laat verstaan dat die priester tog reg was, dat die Heilige Mis nie gekritiseer mag word nie, selfs al word die Mis *rustice* gesê, dit wil sê in die "rustieke" taal van elke dag. Hy gee ook sy mening naamlik dat "by die Here tel 'n suiwere eenvoud meer as die gekultiveerde en korrekte Latyn van die filosowe" (*quia apud Dei maiestatem magis simplicitas pura quam philosophorum valet argutia*).

In die Noorde van Gallië was die vinnige agteruitgang van die intellektuele lewe en van sy linguistieke ondersteuning, die klassieke Latyn, reeds in die vyfde eeu na Christus 'n voldonge feit. Die grammatikaal korrekte taal word nog gelees en geskryf (hoewel reeds in 'n veranderende fase) maar hierdie taal bly die voorreg van 'n paar geleerdes. Gregorius van Tours en Venantius Fortunatus, aan die einde van die sesde en begin sewende eeu, is die laaste skrywers wat nog enigszins 'n direkte kontak met die klassieke verlede het (Du Plessis, 1968:30).

Die aard van die Latyn wat uit Rome en uit Italië oor die hele Imperium uitgebrei is, is een van die vernaamste faktore by die ontstaan van die Romaanse tale. Dat die Romaanse tale nie die klassieke, die kultuurlatyn nie, maar wel die gesproke, die volkslatyn, voortgesit het, blyk uit die Romaanse tale en uit die romanisasie self. Die komparatiewe metode, onder andere in die Romaanse taalkunde, verseker ons van die historiese realiteit van hierdie bewering. Ons het vir *oor* in Frans: *oreille*, Italiaans: *orecchia*, Spaans: *oreja*, Portugees: *orelha*, Roemeens: *ureche* (Elcock, 1960:25). In hierdie vyf woorde is daar 'n duidelike samehorigheid: die eerste lettergreep toon 'n ooreenkoms, maar die woardeindes toon 'n groot verskil (*-eille*, *-ecchia*, *-eja*, *-elha*, *-eche*). In Latyn is die gangbare vorm van *oor*, *auris*, waarmee die woardeindes van al vyf Romaanse woorde nie in ooreenstemming gebring kan word nie. Naas *auris* bestaan daar ook die Vulgêr-Latynse afleiding *auricula* waarmee mens die Romaanse woorde eerder in ooreenstemming sou wou bring. Wanneer ons die Romaans vir *oor* byvoorbeeld met dié van *oog* vergelyk (Frans: *oeil*, Italiaans: *occhio*, Spaans: *ojo*, Portugees: *olho*, Roemaans: *ochiu*, waarvan die afkoms uit die Latyn *oculus* duidelik is), dan sien ons dat die konsonant-element van die tweede gedeelte van die Romaanse woorde vir beide *oor* en *oog* dieselfde is: Frans: *-il(le)*, Italiaans: *-occh*, Spaans: *j*, Portugees: *lh* (mouilleerde *l*), Roemeens: *ch(-k)*, en dat die Roemeense woorde vir *oor* nie van die Latynse *auris* nie, maar wel van *auricula* kom. Ander vergelykings toon voorts aan dat die Frans *i(le)*, Italiaans *-cch*, Spaans *-j*, Portugees *-lh*, Roemeens *-ch*, nie van die Latyns *-cul* soos in *oculus*, *auricula* kom nie, maar dat dit af te lei is van *-cl* (Elcock, 1960:33). Die *Appendix Probi* van die derde eeu toon inderdaad vorme aan soos *oculus*, *auricula*, *speculum*. Hoe is dit nou te verklaar dat, nieteenstaande die bekende feit dat die Romaanse tale uit die gesproke Latyn kom, mens tot op hede wat die terminologie betref, eintlik dié Latyn nie by sy naam noem nie? Daar word altyd maar gepraat van "Vulgêr-Latyn" of "sogenaamde Vulgêr-Latyn", 'n benaming wat tegelykertyd byvoorbeeld met "roman initial", "roman commun" of met "Urromanisch", "Vorromanisch", "Gemeinromanisch" of net "Latino preromanzo" vereenselwig word. Soms word van "Latino tardo" of "preromanzo" gepraat om die gesproke Latyn in die laaste eeu van die Imperium aan te dui (Vidos, 1956:170, 171).

Die benaming "gesproke Latyn" (*Latyn parlé*) word veral vermy omdat ons geen enkele dokument besit wat in alle detail die Volkslatyn weer-speël nie. Sodra 'n Romein, hoe weinig ontwikkel ook, immers begin

skryf het, het hy onbewus die norme van die grammatici en van die Romeinse intellektuele toegepas. So bly die gesproke Latyn dus 'n ondergrondse, deur Kultuurlatyn verborge stroming, omdat die Kultuurlatyn, soos daar treffend gesê word, soos 'n yslaag die natuurlike loop van die taal verberg. Danksy sekere minder ontwikkelde Romeine, soos byvoorbeeld die outeurs van die *defixionum tabellae* van werke van tegniese aard, (byvoorbeeld veeartsenykundige traktate, soos die *Mulomedicina Chironis*), van die graffiti op die mure van Pompeï, van grafskrifte, ensovoorts, het ons wel 'n idee van hierdie taal. Dit skemer ook deur in sekere satires van Horatius, en waar gewone mense van die Romeinse maatskappy, byvoorbeeld die parvenu's soos Petronius se Trimalchio en sy vrygelate metgeselle in bepaalde werke aan die woord kom. Mens sien hierdie taal ook waar meer ontwikkelde sprekers, soos die verkondigers van die Christelike geloof, hulle na die taal van die volk skik om begryp te word. *Melius est reprehendant nos grammatici quam non intellegant populi* sê Augustinus (Kyk Mohrman, 1961: 135 - 153 en Pope, 1952:7).

Maar hier is dit alleen 'n bepaalde spreekvorm van Latyn wat deurskemer. Vulgêr-Latyn as taal bestaan nie, daar bestaan alleen Latynse tekste waarin daar vulgarismes voorkom. Daar bestaan geen enkele teks wat vir ons die outentieke Vulgêr-Latyn weergee nie.

Aangesien die gesproke Latyn hom alleen in die sogenaamde Vulgêr-Latyn openbaar, is die Vulgêr-Latyn in die raamwerk van die Latyn die enigste begrip waarmee die Romaanse taalkunde kan werk. Die feit dat Latiniste en Romaniste die Vulgêr-Latyn ook "roman initial", "roman commun", "Urromanische", "Vorromanisch", "Gemeinromanisch", "preromanzo" noem, is van groot betekenis, aangesien dit enersyds bewys dat die Romaans eintlik niks anders is nie as gesproke Latyn of Vulgêr-Latyn, en andersyds dat hierdie taal bestaan het dwarsdeur al die tye vandat daar Latyn gepraat is. Hierdie tweërlei feit verseker dus die eenheidskonsepsie in die Romaanse tale. Ons aanvaar dus B.E. Vidos (1961:189) se definisie: *Le Latin vulgaire est la langue parlé par toutes les couches de la population pendant toutes les périodes de la latinité.* (Die Vulgêrlatyn is die taal gespreek deur al die lae van die bevolking gedurende al die periodes van die latiniteit.)

Ter illustrasie kan ons hier enkele voorbeelde noem: Die baie bekende *accusativus cum infinitivo*-konstruksie van die Klassieke Latyn is in al die Romaanse tale vervang deur die konjunktiewe *quod*-konstruksie met

'n persoonlike vorm (Du Plessis, 1968: 80 - 114). Vanaf die derde eeu n.C. en veral by 'n sesde-eeuse skrywer soos Gregorius van Tours, begin hierdie *quod*-konstruksie vir indirekte rede, selfs na werkwoorde soos *dico* en *scio*, al hoe meer veld wen. Die Klassieke Latyn vereis dus die vorm:

dico voces audisse (audivisse),

maar by Gregorius van Tours kry ons die vorm:

dico quod ego audivi voces (Vitae Patrum 2.725.31).

Hierdie *quod*-vorm word in die Romaanse tale voortgesit, waar die konjunksie *quod* voortbestaan as *que*, *che*, ensovoorts. Hierdie persoonlike *quod*-konstruksie het egter reeds in die vroegste Latynse tekste voorgekom, soos byvoorbeeld Plautus:

scio iam quod filius meus amet instanc meretricem
... (*Asin.* 52);

en in die *Bellum Hispaniense* (36.1):

Legati renuntiarunt quod Pompeium in potestatem
haberent (Moignet, 1959:194).

Dieselfde gebruik kom ook voor by Petronius, Suetonius en Plinius, terwyl dit by die kerkvaders sterker inslag vind. Van alle indirekte bewering-konstruksies wat by Gregorius van Tours gevind is, is een uit elke drie die persoonlike *quod*-konstruksie (500 teenoor die 1,300 *accusativus cum infinitivo*-konstruksies) (Du Plessis, 1968:104).

Ons het dus met 'n geleidelike ewolusie te doen vanaf die argaïese Latyn tot by die Romaanse tale. Ons kan ons nou die vraag afvra: waarom het die Volkslatyn, die Vulgêr-Latyn en daarom die Romaanse tale, die *quod*-konstruksie bo die infinitief-konstruksie verkies? Die antwoord kan gevind word in die waarde van die infinitief. Die spreektaal verkies die definitiewe *modus* bo die infinitiewe *modus* wanneer die gedagte geanaliseer word. In die deklaratiewe werkwoorde (sê, beweer: *dico*, *scio*, ensovoorts) is dit nodig dat die verbale idee meer presies geanaliseer moet word volgens die uitdrukking.

Ons kan volstaan met die volgende voorbeeld: Die Romaanse woord-

orde is in die eenvoudige bevestigende sinne so dat die *onderwerp* eers deur die *werkwoord*, dan deur die *voorwerp* en ten slotte deur die *res* van die bepalinge gevolg word. In die Klassieke Latyn daarenteen sluit onderwerp en werkwoord die sin só dat die werkwoord heel op die end te staan kom: *onderwerp, akkusatief-objek, die res, werkwoord*. Die Romaanse volgorde kom vanaf die oudste periode van Latyn naas die ander Klassiek-Latynse volgorde voor. Die oudste Latynse inskripsie (vyfde/sesde eeu voor Christus) lewer bewys hiervoor: *Manios med vhevaked Numasioi — Manius me fecit Numerio*; 'n sin wat mens in Frans (*M. me fit pour Numerius*) en in Italiaans (*M. mi fece par N.*) ook nie anders sou kon sê nie. Sodra Cicero (*In Catilinam* 1.1.1) indruk wou maak op sy toehoorders, bereik hy dit met populêre eenvoud van 'n sin soos:

Quo usque tandem abuteris, Catilina, patientia nostra?

waar die volgorde ooreenkom met die Romaanse (Elcock, 1960:109). So gaan die spore van die Romaanse volgorde dus terug tot die oudste tydperk van Latyn, sonder dat hierdie gebruik egter opgewasse was teen die mag van die normatiewe, klassieke Latyn.

Ook op die gebied van die fonetiek kry ons dieselfde verskynsel. Dit sou ons te lank besig hou om die hele ontwikkeling van die vokalisme hier toe te lig. Om duidelik te maak dat, net soos by die volgorde, ook in die geval van die Romaanse vokalisme teruggegaan moet word tot die oudste periode van Latyn, kan ons net die volgende voorbeelde noem:

In die Klassieke periode ken Latyn vyf klinkers (vokale): a e i o u, wat almal lank of kort kon wees. Hierdie kwantiteitsverskil neig vroeg reeds in Latyn, en veral in die Vulgêr-Latyn, om 'n kwaliteitsverskil te word: met ander woorde die lang vokale word geslote vokale en die kort vokale word oop vokale (Vidos, 1956:141).

ī	ī̇	ē	ē̇	ā	ā̇	ō	ō̇	ū	ū̇
				↙	↘				
i	i̇	e	ė	a	ȧ	o	ȯ	u	u̇

Hierdie reeks teenstellings is oral vereenvoudig, maar op verskillende maniere volgens die verskillende Romaanse streke. Die vokaalsistēm wat die basis vorm in die meeste Romaanse tale, verwar die kort i (ī̇) met die geslote e (ē) die kort u (ū̇) met die geslote o (ō): i̇ > ē, ū̇ > o. Hierdie verandering kom reeds in die derde eeu n.C. voor, byvoorbeeld

semul, menus, colomha. Maar reeds Varro (116 - 27 v.C.) maak melding van die uitspraak van *ve(h)am* as rustiek vir *viam*, en Cicero blameer sy vriend Cotto vir sy uitspraak van *quodragenta* en *homene*. (*De Orat.* 3.12.46). Maar ons kan nog verder teruggaan as ons die wese van die Romaanse vokalisme wil verklaar. Reeds by Plautus het ons *senapis, eneco* naas *sinapis, enico* (Elcock, 1960:39 -55).

Die ideaal van goeie Latyn was die Latyn van die *Urbs*, die *Urbanitas*, terwyl alles wat provinsiaal was en in Rome nie korrek was nie, behoort tot die *rusticitas*. Nou kon 'n *rusticitas*, wat as gevolg van die taalsuiwering uit Rome verban is, verder op die platteland soos in ballingskap voortlewe. As dit per toeval in die literêre taal tevoorskyn kom, dan word dit as 'n vulgarisme en argaïsme beskou. Aan die hand van die gegewe voorbeelde sien mens dus dat daar tussen die oudste en latere fases van die Vulgêr-Latyn geen skeidingslyn nie, maar eerder 'n kontinuïteit bestaan. Reeds in 1866 het Herman Schuchardt betoog dat die ooreenkomste tussen die argaïese Latyn en die Vulgêr-Latyn van die vierde, en sesde eeu n.C. ons nie moet verras nie (Schuchardt, 1866: vol. 1. ix).

In hierdie eenheid of kontinuïteit van die Vulgêr-Latyn sien ons ook die rede waarom hierdie taal beide die latinis en die romanis se studieveld is. Die latinis wat die gesproke taal sou verwaarloos, sou net 'n onvolledige idee kry van die komplekse realiteit van die Latynse idioom. Die romanis weer, bestudeer die Vulgêr-Latyn omdat die Romaanse tale (Frans, Provensaals, Catalaans, Spaans, Portugees, Italiaans, Rhetoromaans, Sardies en Roemeens) in der waarheid net die vorme is wat die Vulgêr-Latyn met die tyd aangeneem het in die verskillende dele van die Romeinse Imperium. Met ander woorde die Vulgêr-Latyn bevat die beginfase van die Romaanse tale, wat ons om hierdie rede ook Neo-Latynse tale noem.

Dit blyk dus nogeens dat die kernprobleem van die ontstaan van die Romaanse tale in die aard van die Latyn lê, en dat al die ander faktore, soos die romanisering van provinsies, die substraat en superstraat (inheemse tale en Latyn) die ondergang van die Romeinse Ryk, die Germaanse inval, die verkeer onderling en die Christendom, eintlik maar net die wese van die Latyn verder bepaal.

Dit is die opposisie tussen Klassieke en Vulgêr-Latyn, tussen *urbanitas*

en *rusticitas*, tussen eenheid en verskeidenheid, wat ons die sleutel bied tot die Romaanse tale. Die vergroting van hierdie opposisies deur natuurlike ontwikkeling of deur kunsmatige ingryping, dit wil sê die vergroting van die kloof tussen geskrewe en gesproke Latyn bring die demokratisering, die romanisering van Latyn mee.

Die totstandkoming van duidelike individuele Romaanse tale moes voorafgegaan gewees het deur 'n proses van progressiewe gebieds-differensiasie. Latynse dokumente self laat ons slegs enkele besonderhede van hierdie proses van dialektisering sien: die geskrewe taal het wesenlik eenvormig gebly, maar hierdie feit mag nie die spontane evolusie van die omgangstaal versluier nie. Wat die chronologie van die dialektisering van Latyn betref, kan ons saam met Bourciez aanvaar: "Nieteenstaande enkele besondere veranderinge, toe te skryf aan die taalkenmerke van die oorspronklike inwoners, bied Latyn nog 'n ware eenheid teen die jaar 400 n.C. in die hele Romeinse wêreld. Dit is die groot invalle van die vyfde eeu wat die bestaan van volke grondig verander het, en daarna die toestande van die taalontwikkeling bepaal het" (Bourciez, 1956: 32. Aanhaling vertaal). Maar dit is George Straka van Strasbourg wat meen: "In die tweede eeu, en verseker in die derde eeu n.C. was daar geen Romaanse taaleenheid meer nie, nieteenstaande 'n sekere eenheid van beskawing en kultuur" (Straka, 1953:307). As die vasstelling van 'n bepaalde chronologie van taalveranderinge in die hele Romania dus nog onseker is, dan is die detail van hierdie dialektisering van Vulgêr-Latyn nog geensins bekend nie.

Ons weet wel dat in die eeue na die invalle van die barbare die skrywers nog steeds probeer om die norme van die groot skrywers van die klassieke periode na te volg, maar hulle slaag al minder daarin. Gregorius van Tours, wie se huistaal Latyn moes gewees het, erken self dat hy 'n taal skryf wat ver van die ideaal verwyder is. (Gregorius Turonensis, 1951: *Hist. Franc.* 1.12). Onder die Merovingiese konings (486 – 715 n.C.) het die kulturele dekadensie in Gallië, wat nou Francia geword het, só groot geword dat selfs die notaris van die kanselary 'n taal geskryf het wat niks anders was as 'n mengsel van klassieke oorblyfsels en vulgarismes nie.

Die korrupsie van die geskrewe taal het in Frankryk op die restourasiepoging van Karel die Grote uitgeloop, genoem die Karolingiese Renaissance. Die gevolg was net 'n vergroting van die kloof tussen Klassieke en Vulgêr-Latyn, en die bevolking kon daarom bewus word

van die eie individualiteit van die *sermo quotidianus* (die spreektaal), ten opsigte van die tradisionele Latyn. Voortaan word die spreektaal getipeer onder die benaming *rustica romana lingua, lingua vulgaris*; Oud-Frans: *romanz*, Spaans: *Romana* of *romanice parabolare*.

Die eerste dokument wat vir ons die bewys lewer van hierdie dualiteit is die bekende besluit van die Konsilie van Tours in die jaar 813: *Visum est unamitati nostrae ... ut omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam romanam linguam aut thiotscam, quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur* (Kanon sewentien, aangehaal in Lot, 1931:97), wat daarop neerkom dat, vir meer duidelikheid, die priesters in Frankryk en Germanië voortaan in die volkstaal sou spreek.

Hierby moet ons ook opmerk dat as die geestelike en kulturele ineenstorting van die Imperium nie plaasgevind het nie, maar slegs die materiële of politieke, dan sou die eenheid en die mag van Latyn moontlik gehandhaaf kon bly. Dan sou die Imperium wel in verskillende state, maar die Latynse taal nooit in verskillende Romaanse tale uiteengeval het nie.

In die geval van die ander geromaniseerde wêrelddeel, in Latyns-Amerika, het daar wel 'n materiële (staatkundige), maar nie 'n kultureel-geestelike breuk met die Spaanse Imperium plaasgevind nie. Die Spaanse kultureel-geestelike eenheid tussen Spanje en Spaans-Amerika bly tot vandag nog gehandhaaf, met die gevolg dat hier wel verskillende state, maar nie verskillende Romaanse tale ontstaan het nie. In Spaans-Amerika is die gesproke taal nou nog Spaans en die taal van die kultuur die literêre Spaans. Daar is eenheid (skryftaal) en verskeidenheid (gesproke Spaans) in ewewig: *Varietà nell' unita et l'unita nella differenziazione*. In Romaanse Europa daarenteen eindig die bovermelde fundamentele opposisie in Latyn, omdat die kultureel-geestelike bande (wat die draer van die Kultuur-Latyn was) tesame met die *Urbs*, met Rome, verbreek is. Dit beteken die oorwinning van die verskeidenheid en die ontstaan van die verskillende Romaanse tale.

Die vraag betreffende die tyd van ontstaan van die Romaanse tale kan op grond van die voorafgaande sò beantwoord word: dit het in die tydperk plaasgevind waarin die verbreking van die eenheid van Latyn 'n feit geword het en die verskeidenheid daarvan besef is, dit wil sê tussen 476 en die negende eeu n.C. Die vulgarismes of die romanismes wat in die gesproke Latyn van altyd af aanwesig was, kon eers na 476,

die datum van die ineenstorting en uitmekaarval van die Imperium, dus vanaf die verbreking van die kultureel-geestelike en materiële eenheid van die Romeinse Ryk en van Latyn, vry ontplooi. Die Romaanse tale was in die negende eeu in verskillende Romaanse lande 'n feit. Dit het egter in die Germaans-Romaanse kulturele klimaat van die Franke vroeër (reeds in 813) verskyn, vroeër as byvoorbeeld in Italië en Spanje. Dit is dus nie ter sake dat die eerste Romaanse geskrewe teks in Frankryk byvoorbeeld eers in die negende eeu, in Italië en Spanje in die tiende, in Provence en Portugal eers in die twaalfde eeu ontstaan het nie, aangesien daar reeds in die negende eeu oral Romaans gepraat is.

In die Ryk van die Franke, in die Germaans-Romaanse milieu, het “Romaans” as taalkundig-kulturele term *Romanz* na ander Romaanse en nie-Romaanse lande uitgebrei, en hier bestaan as gevolg van die kontak met Germaans, die behoefte om *Romanz* as taalkundig-kulturele term te ontplooi. So is die ontstaan van die Franse nasionale taal aan hierdie minder Latynse tradisiegebonde, Frankies-Romaanse volks- en kultuurgemeenskap in Noord-Frankryk te danke. Uit hierdie milieu kom dan ten slotte in 842 die eerste Romaanse teks voort, bekend as die *Sermens de Strasbourg*.

Die ooreenstemminge of eenheidsfaktor tussen die Romaanse tale kan ook bo en behalwe die Latynse genealogie aan 'n na-Middeleeuse en voortdurend Latyns-Romaanse, *veral* Galloromaanse (Frans-provensaalse) kultureel-taalkundige toenadering toegeskryf word. Dit gaan hier om 'n affiniteit wat nie alleen Romaans is nie, maar juis Latyns-Romaans en wat nie slegs tot die Middeleeue en tot die Appenynse en Iberiese skiereiland beperk is nie, maar wat tot op die hede 'n voortdurende kontinuïteit vorm.

Bibliografie

- BOURCIEZ, E. 1956. *Elements de linguistique romane*. 4e ed. Paris: Klincksieck.
- DU PLESSIS, M.J.H. 1968. *La Subordination dans le Latin de Grégoire de Tours et la Phrase Romane primitive*. Ongepubliseerde proefskrif. Montpellier.
- ELCOCK, W.D. 1960. *The Romance Languages*. London: Faber & Faber.
- GREGORIUS TURONENSIS. 1951. *Historia francorum*. Ed. B. Krusch. W. Levison. (*Scriptores rerum merovingicarum, tomus 1, Pars 1.*) Han-

nover: Hahn.

GREGORIUS TURONENSIS. 1885. *Vitae Patrum*. Ed. W. Arndt en B. Krusch. Hannover: Hahn.

GREGORIUS TURONENSIS. 1885. *De Virtutibus Sancti Martini*. (Septem Libri Miraculorum). Ed. W. Arndt en B. Krusch. Hannover: Hahn.

LOT, F. 1931. A Quelle époque a-t-on cessé de parler Latin? (In Bulletin du Cange, *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, vol. 6, 1931, pp. 97 - 159).

MOHRMAN, Christine. 1961. *Etudes sur le Latin des Chrétiens*, Tome III, Rome: Edizioni di Storia e Letteratura.

MOIGNET, G. 1959. *Essai sur la mode subjonctive en Latin Post-classique et en Ancien Français*. Paris: P.U.F.

POPE, M.K. 1951. *From Latin to Modern French*. Manchester: University Press.

STRAKA, G. 1953. *Observations sur la chronologie et les dates de quelques modifications phonétiques en Roman et en Français pré-littéraire*, (In *Revue des langues Romanes*, vol. 71. Montpellier.)

VIDOS, B.E. 1956. *Handboek tot de Romaanse Taalkunde*. Malmberg: 'S-Hertogenbosch.